

Жаҳонгир Тоҳиров*

*Имом Мотуридий халқаро
илмий-тадқиқот маркази
бўлим бошлиғи*

АЛИ ҚУШЧИНИНГ «ШАРҲ ТАЖРИД
АЛ-АҚОИД» АСАРИ
ВА УНИНГ НУСХАЛАРИ

ALI KUSHCHI'S WORK "SHARH
TAJRID AL-AQAEED"
AND ITS COPIES

ПРОИЗВЕДЕНИЕ АЛИ КУШЧИ
«ШАРХ ТАЖРИД АЛ-АҚАИД»
И ЕГО КОПИИ

Калит сўзлар: *Тусий, Тажрид ал-калом, Али Кушчи, шарҳ, ҳошия, таълиқот, нашр.*

Key words: *Tusi, Tajrid al-kalam, Ali Kushchi, commentary (sharh), hashiya, publication.*

Ключевые слова: *Туси, Тажрид ал-калам, Али Кушчи, комментарий, поля, публикация.*

Кириш

Асар ғоятда қисқа бўлгани сабабли “Тажрид” дея аталган. Унинг номи манбаларда турли шаклларда учрайди – *ат-Тажрид, Тажрид ал-ақоид, Тажрид ал-эътиқод, Таҳрир ал-эътиқод, Тажрид ал-калом.* Али Кушчининг шарҳида эса *Шарҳ ли-Кушчий, Шарҳ ат-тажрид, ат-Тажрид ал-жадид, аш-Шарҳ ал-жадид лит-тажрид* каби турли номлар билан келтирилган.

“Тажрид ал-калом” асари Насируддин Тусий (в. 1274) қаламига мансуб бўлиб, уни 1262 йилда ёзиб тугатган. Али Кушчи (в. 1474) уни кенг шарҳлаган. Тусий асарнинг муқаддимасида шундай ёзади: «Калом (илми) масалаларини саралаб беришимни сўраган эдилар, уларга жавобан (китоб ёзиб) уни “Тажрид ал-ақоид”, деб номладим» [27: 2].

Тажрид ўзининг мўжазгина шакли билан каломга оид бошқа асарлардан ажралиб туради. Муаллиф вафотидан кейин кўп вақт ўтмай, қисқа давр мобайнида кўплаб шорихларнинг ўзига хос эътиборига сазовор бўлди. Қўлёзма хазиналаридаги

*Dj.Tokhirova – Head of the Department of the Imam Maturidi International Scientific Research Center.

айрим шарҳлар ва ҳошияларга мурожаат қилган тадқиқотчи унинг кадр-қимматига гувоҳ бўлади.

Услуб

Асли 30 саҳифадан иборат бўлган Тажридга қарийб 200 йилдан сўнг (1420 йилларда) Али Кушчи ёзган шарҳи 200 саҳифадан ортиқ (436 бет) бўлиб, ҳар иккисида ҳам ақида масалалари қуйидаги 6 мақсадга тақсимланган ҳолда баён қилинган. Абу Мансур Мотуридийнинг “Китоб ат-Тавҳид” асаридаги каломий-ақидавий мавзуларнинг аксари бунга кўп жиҳатдан деярли ўхшаш.

Улар: 1-мақсад “Умумий ишлар” деб номланиб, жами 3 та фаслдан иборат. 1-фасл “Мавжудлик ва йўқликни исбот ва инкор билан аниқлаш”, 2-фасл “Моҳият, бирлик ва кўплик”, 3-фасл “Сабаб ва оқибат” [10: 2].

2-мақсад “Жавҳарлар ва аразлар” деб номланиб, жами 5 та фаслдан иборат. 1-фасл Жавҳарлар. 2-фасл Жисмлар: фалакий ва унсурий. 3-фасл Жисмларнинг қолган ҳукмлари; Жисмларнинг барчаси кейин пайдо бўлганлиги баёни; Азалийлик маъносининг баёни; Бирикиш татбиқининг далили; Сукунат ҳодислигининг далили. 4-фасл Моддадан алоҳида жавҳарлар, у 2 қисм: нафс ва ақл; Алоҳида жавҳарлар ва уларнинг қисмлари баҳси; Рух кўчишининг инкорига далил; Кўриш ҳақидаги қарашлар тадқиқи. 5-фасл Аразлар тадқиқи; 2-баҳс Кайфият (ҳолат); Ҳиссиётлар шаклларга зидлиги тадқиқи; Ҳиссиётлар мизожга зидлиги тадқиқи; Ранг ва зиё; Овозлар тадқиқи; Истеъдодлар қандай бўлиши тадқиқи; Нафсоният қандай бўлиши тадқиқи; Лаззат ва оғриқ тадқиқи; Иродат ва кароҳият тадқиқи (ихтиёрий ва мажбурий); Натижа (оқибат, таъсир) баёни тадқиқи; Ўлим ва оқибат баёни ҳақида тадқиқ; Соғлиқ ва касаллик; Маҳсул кимё қандай бўлиши тадқиқи; Бирикиш ҳақида тадқиқ;

3-мақсад “Яратувчининг сифатлари ва таъсирлари исботи ҳақида” деб номланиб, жами 3 та фаслдан иборат. 1-фасл Мавжуднинг вужуди. 2-фасл Унинг сифатлари ҳақида; Аллоҳ Таолонинг илми баёни ҳақида тадқиқ. 3-фасл Аллоҳнинг феъллари; Ҳасан ва қабих; Қазо ва қадарнинг маъноси ҳақида; Гўзал мажбуриятларнинг бўлиши ва бўлмаслиги ўртасидаги зиддият баёни ва унинг самараси баёни; Лутфнинг вожиблиги баёни.

4-мақсад “Пайғамбарлик” ва унинг маъноси баёни; Пайғамбарларнинг фаришталардан афзаллиги баёни.

5-мақсад “Раҳбарлик” ва унинг баёни.

6-мақсад “Қиёмат”, хушхабар ва оғохлантириш ҳақида; Тавба маъноси ва унинг ҳолати баёни; Жаннат ва дўзахнинг яратилгани масаласи.

Мақолада Тажрид ва унинг шарҳлари, хошиялари, таълиқот (қўшимча, илова) лари, хусусан, Али Қушчининг «Шарх Тажрид ал-ақоид» асари қўлёзма нусхалари ҳамда нашрлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида маълумот берилди. Тажрид ўзининг мўжазгина шакли билан калом илмига оид бошқа асарлардан ажралиб туради. Муаллиф вафотидан кейин кўп вақт ўтмай, қисқа давр мобайнида кўплаб шорихларнинг ўзига хос эътиборига сазовор бўлди. Қўлёзмалар хазиналаридаги айрим шарҳлар ва хошияларга мурожаат қилган тадқиқотчи унинг кадр-қимматиға гувоҳ бўлади. Асли 30 саҳифадан иборат бўлган Тажридга қарийб 200 йилдан сўнг (1420 йилларда) Али Қушчи ёзган шарҳи 200 саҳифадан ортиқ бўлиб, ҳар иккисида ҳам ақида масалалари 6 мақсадга тақсимланган ҳолда баён қилинган.

Шунингдек, бир асарда бир вақтнинг ўзида ҳам фалсафий, ҳам ақидавий масалалар ёнма-ён таҳлил қилиниши муаллифларнинг ҳам диний, ҳам дунёвий илмлар соҳасида қомусий олимлар бўлганидан далолат беради. Дарҳақиқат, Тусийнинг ҳам, Али Қушчининг ҳам аниқ, табиий ва ижтимоий фанларга оид асарлари машҳур бўлган ҳамда соҳа мутахассислари орасида таҳсинга сазовор бўлган. Кўпчилик шорихларнинг ҳам илмий соҳалари ўхшаш. Улардан энг машҳурларидан бири бўлган Даввоний фикҳ ва калом билан бир қаторда фалсафа, мантиқ, ахлоқшунослик, риёзиёт ва геометрия соҳалари бўйича ҳам рисоалар ёзган. Тажрид шарҳининг таркиби ва мазмунига кирмай туриб ҳам унинг аҳамиятига замон ва макон нуқтаи назаридан баҳо берадиган бўлсак, асарга ҳар даврда кўпчилик олимларнинг мурожаат қилгани, унинг тарихий-хронологик ва географик жиҳатдан ҳам қамрови салмоқли экани маълум бўлади.

The article provides information about Tajrid and its comments, hashiyas, in particular “Sharh Tajrid al-Aqeed” by Ali Kushchi and manuscripts, published versions and their features. Tajrid differs from other theological works with its small form. It attracted the attention of many commentators in a short period shortly after the death of the author. The researcher who refers to some of the Sharhs and Hashiyas in the manuscript funds can witness their value. The 30-page commentary of Ali Kushchi on the Tajrid, written almost 200 years later (1420), is over 200 pages. Both of them state the issues of Aqeedah in six objectives. Also, the simultaneous analysis of both philosophical and doctrinal issues in one play shows that the authors were encyclopedic scholars in both the religious and secular sciences. Indeed, the works of both Tusi and Ali Kushchi in the formal, natural and social sciences were well-known and admired by experts in the field. The scientific spheres of most commentators are similar. One of the most famous of them was Dawwani. He wrote treatises on Fiqh and Kalam together with Philosophy, Logic, Ethics, Mathematics, and Geometry. If we evaluate the significance of the work Tajrid in terms of time and place before reviewing its content, it becomes clear that many scholars referred to the book in each period. Its historical-chronological and geographical coverage is significant.

В статье представлена информация о «Тажриде» и его комментариях, полях, в частности, о рукописях и изданиях «Шарх Таджрид аль-Акаид» Али Кушчи и их особенностях. «Тажрид» отличается от других богословских работ своей небольшой формой. Вскоре после смерти автора он на короткое время привлек внимание многих комментаторов. Исследователь, который обратится к некоторым комментариям и полям в сокровищницах рукописи, станет свидетелем их ценности. Комментарий Али Кушчи к 30-страничному «Таджриду», написанный почти 200 лет спустя (1420 г.), насчитывает более 200 страниц, в этих обоих произведениях вопросы акиды разделены на 6 целей. Кроме того, одновременный анализ философских и доктринальных вопросов в одной работе показывает, что авторы были энциклопедическими учеными как в религиозных, так и в светских науках. Действительно, труды Туси и Али Кушчи в точных, естественных и гуманитарных науках были хорошо известны и вызывали восхищение у специалистов в этой области. Большинство комментаторов также имеют схожие научные направления. Один из самых известных из них, Даввани написал трактаты по фикху (юриспруденции) и каламу, а также по философии, логике, этике, математике и геометрии. Даже если мы, еще не углубляясь в структурное содержание исследования, будем оценивать его важность с точки зрения времени и пространства, станет ясно, что на эту работу ссылались многие ученые в разные века и ее историко-хронологический и географический охват значителен.

Натижа

Тажриднинг бир неча нусхалари мавжуд бўлиб, жумладан, дунё қўлёзма фондларида унинг куйидаги 4 та қўлёзма нусхаси сақланаётганлиги, 2 таси нашр қилингани аниқланди:

1. Асарнинг энг қадимги асл нусхаси Тусийнинг ўзи томонидан 669/1270 йилда кўчирилган бўлиб,

ҳозирда Техрондаги “Миллий шўро мажлиси” кутубхонасида сақланади (630-рақамли мажмуа таркибидаги 7-рақамли нусха).

2. Ҳижрий 765 йилнинг Рамазон ойида кўчирилган нусха, Қоҳирадаги “Дор ал-кутуб ал-мисрийя” кутубхонасида 305-рақамда сақланади. “Тажрид ал-ақоид” 1996 йилда Искандария

университети Адабиёт факультети доктори Аббос Муҳаммад Ҳасан Сулаймон томонидан танқидий-таҳлилий нашри қилинган, электрон нусхаси кўлимизда мавжуд [1: 5].

3. Мадинадаги “Ориф ҳикмат” кутубхонасида 48-рақамли, х.890 йилда кўчирилган нусха.

4. “Қирол Сауд университети” кутубхонасидаги 3957-рақамли нусха, х. 1090 йилдан аввал кўчирилган бўлиши мумкин, хати таълиқ-ҳасан, 9 қатор, 60 бет, ўлчами 13,5x8,5. Электрон нусхаси кўлимизда мавжуд. “Дор ал-кутуб ал-мисрийя” фехрестида келишича х. 1311 йилда Ҳиндистонда нашр қилинган.

Муҳокама

Тажридга кўплаб шориҳлар томонидан 15 номдаги шарҳлар битилган бўлиб, жумладан, уларнинг куйидаги 45 та нусхаси Жаҳон қўлёзма фондларида сақланаётганлиги аниқланди:

1. Ал-Ҳаллийнинг (аллома Жамолиддин Ҳасан б. Юсуф в. 726/1325, шиа) “Кашф ал-мурод фи шарҳ тажрид ал-эътиқод” (Эътиқодни саралаш шарҳидаги муродни кашф этиш) номли шарҳи. Бу Тажрид шарҳларининг энг биринчиси, аҳамиятлиси ва минтақавий жиҳатдан энг кўп тарқалганидир. Техронда 2 та нусха сақланади. Асарнинг қўлёзма нусхалари ҳақида Карл Броккельман (1868–1956) ҳам ўзининг “Geschichte der arabischen Litteratur” (Араб адабиёти тарихи) номли асарида келтирган [6:206–209]. Шунингдек, 1988 ва 1998 йилларда Байрутда, 1951 ва 2012 йилларда Қумда жами 4 марта нашр қилингани аниқланди. Электрон нусхалари кўлимизда ҳам мавжуд.

2. Аҳмад ал-Мисрийнинг (Аҳмад б. Муҳаммад в.757/1356) шарҳи “ал-Муфид” деб номланиши маълум [28:351; 19:157].

3. Ал-Исфажонийнинг (Шамсиддин Маҳмуд б. Абдурроҳман б. Аҳмад ал-Шофеъий в. 1351) “Ташйид (Тасдид) ал-қоваъид фи шарҳ Тажрид ал-ақоид” (Ақидаларни саралаш шарҳидаги қоидаларни қувватлаш) номли шарҳи “ал-Шарҳ ал-қадим” (Эски шарҳ) номи билан машҳур бўлган. Унинг 4 та нусхаси Танто ва Техрон кутубхоналарида сақланади [20: 358]. Холид б. Ҳаммод ал-Адвани томонидан 1432/2012 йилда Кувайтда нашр этилган.

4. Али Қушчининг (Алоуддин Али б. Муҳаммад в. 879/1474. сунний) шарҳи “ал-Шарҳ ал-жадид” (Янги шарҳ) номи билан машҳур бўлган. Ушбу шарҳнинг Мисрдаги Дор ал-кутуб кутубхонасида 1 та (1525-рақамли) тўлиқ, 9 та (393, 1318, 1315, 1511, 19328, 20025, 1228, 21255, 21259-рақамли) тўлиқ бўлмаган нусхалари; Бағдоддаги Ирок

музейи кутубхонасида 1 та (2420-рақамли) тўлиқ нусхаси; Техрондаги Миллий шўро мажлиси кутубхонасида “Шавориқ ал-илҳом” номли (96-рақамли) 1 та нусхаси; Миллий кутубхонада 4 та (1275, 1355, 1452, 1466-рақамли) нусхаси; [20: 224]. Туркия кутубхоналарида (Сулаймония: I, 821, 822; II, 151, 742; Нуриусмония: № 2104/2; Қайсар Рашид Афанди: 484-рақамли) 7 та, жами 39 та нусхаси сақланади [5: 410]. Али Қушчи шарҳининг тошбосмаси х.1301/1880 йилда Табризда [12: 370], шарҳ ва унга Садриддин ал-Шерозий (в.1051/1641) ёзган хошия х.1307/1886 йилда Ҳиндистонда [21: 1531), шарҳнинг “Илоҳиёт” боби танқидий-таҳлилий нашри Мисрнинг Искандария шаҳрида (2002 й.) нашр қилинган [23: 1].

5. Ибн Камол Пошонинг (Шамсиддин Аҳмад б. Сулаймон в. 940/1533. сунний) шарҳи [6: 668] “Тажрид ал-тажрид” (Саралашни саралаш) деб номланиши маълум. У мотуридий-ҳанафий олимлардан бўлиб, усмонлиларда муфтий лавозимида фаолият юритган [16: 239].

6. Абдурраззоқ ал-Лоҳижий (б. Али б. Ҳусайн в. 1072/1661. шиа) Садриддин Шерозийнинг шогирди, фалсафа ва мантиқ олимларидан бўлган [19: 218]. Унинг “Шавориқ ал-илҳом фи шарҳ Тажрид ал-калом” (Каломни саралаш шарҳидаги илҳом парвозлари) номли бир шарҳида 4 та масала (умумий ишлар, жавҳарлар, аразлар, илоҳиёт) шарҳланган бўлса, яна бир “Машориқ ал-илҳом” (Илҳом машриқлари) номли бошқа шарҳида фақат бир масала (илоҳиёт) шарҳланган. “Шавориқ” нинг Акбар Асад Ализода томонидан тайёрланган танқидий нашри 1968 йил Эроннинг Қум шаҳрида 5 жилдада чоп қилинган бўлиб, унда эҳтимол мазкур иккала шарҳ бир-бирини тўлдирувчи яхлит бир асар бўлиши ҳам мумкинлиги таъкидланган [3: 16].

7. Муҳаммад ал-Омилийнинг (Муҳаммад Ашраф б. Абдулҳасиб б. Аҳмад ал-Ҳусайний ал-Исфажоний в. 1145/1732) “Шарҳ ал-тажрид” (Саралашнинг шарҳи) номли шарҳи форс тилида ёзилган [19: 64].

8. Жаъфар ал-Астрободийнинг (ал-Мавло Муҳаммад б. Сайфиддин шариадмадор в.1263/1846) шарҳи “ал-Бароҳин ал-қотиъа фи шарҳ Тажрид ал-ақоид ал-сотийъа” (Ёрқин ақидаларни саралаш шарҳидаги қатъий далиллар). Эронда нашр қилинган [29: 207-210].

9. Муҳаммад ал-Танқобанийнинг (б. Сулаймон б. Муҳаммад Рафиъ б. Абдулмуттолиб в. 1302/1884) шарҳи форс тилида ёзилган, 15 байт (сатр)дан иборат [30: 88].

10. Шамсиддин ал-Исфажонийнинг (Муҳаммад ал-Байҳақий сунний) “Тафрид ал-эътиқод фи

шарҳ Тажрид ал-эътиқод” номли шарҳи асли билан аралаш ҳолда [30: 88].

11. Ал-Муҳаққиқ ал-Табризий (ал-Ҳожи Маҳмуд б. Муҳаммад б. Муҳаммад) 913/1507 йилда шарҳ ёзган [30: 88].

12. Али ал-Бадахший (ал-Мавло Зайниддин) 1023/1614 йилда “Тажрид” нинг “Илоҳиёт” қисмига форс тилида “Тухфаи шоҳий ва аътийи илоҳий” номли шарҳ ёзган [30: 88].

13. Мирзо Имоиддин ал-Самноний (Маҳмуд ал-Шариф б. Мирзо Масъуд) 1068/1685–7 йилда форс тилида шарҳ ёзган [30: 88].

14. Билол ал-Шохиний (Ал-Мавло ал-Қоиний) ҳам шарҳ ёзгани замондошимиз ал-Ҳожи Муҳаммад Боқир ал-Биржандий “Бағийя ал-толиб” асарида зикр қилган.

15. Муҳаммад ал-Шерозийнинг (ал-Маҳдий ал-Ҳусайний) “ал-Қовл ал-садид фи шарҳ ал-Тажрид” замондошимиз асари Нажафда 1381/1961 йилда нашр қилинган. Унинг ўзига хос жиҳати шундаки, унда асл матн шарҳдан алоҳида ажратилган. Бундан ташқари у ал-Ҳаллийнинг Қумда нашр этилган, санаси қайд этилмаган, “Кашф ал-мурод” асарига таянилган.

Тажридга кўплаб кейинги давр олимлари томонидан 53 та ҳошиялар ҳам боғланган бўлиб, жумладан, уларнинг қуйидаги 10 та қўлёзма нусхаси маҳаллий ва хорижий қўлёзма фондларида сақланаётганлиги аниқланди:

1. Муҳаммад ал-Бобартийнинг (в. 786/1384) ҳошияси [6: 89-90]. У Муҳаммад б. Муҳаммад б. Муҳмуд б. Аҳмад ал-Румий Мисрда рамазон ойининг 19-куни вафот этган. [25: 243; 19: 298]

2. Рукниддин ал-Алавийнинг ҳошияси (Абу Муҳаммад ал-Ҳасан б. Муҳаммад б. Шариф Шох в. 715/1315, Тусийнинг шогирди ва ёрдамчиси) [30: 88].

3. Ал-Саййид ал-Шариф ал-Журжоний ал-Ҳанафийнинг (Абу ал-Ҳасан ал-Ҳусайний Али б. Муҳаммад б. Али в. 816/1413) [19: 216] ҳошияси ал-Исфохонийнинг “Ташйид ал-қоваъид фи шарҳ Тажрид ал-ақоид” номли шарҳига ёзилган. Унинг нусхаси Искандария шаҳар кутубхонасида мавжуд (Ҳ-3014 рақамли) [6: 305-306].

4. Маҳмуд ал-Қошонийнинг (Насириддин б. Али б. Муҳаммад ал-Ҳаллий в. 755/1254) ҳошияси Исфохонийнинг шарҳига ёзилган. Тажрид борасида Тусийга Исфохоний билдирган истак ва эътирозларига жавоб берган [17: 314-315]. Бу манбада Ҳаллийнинг вафот йили 1254 хато кўрсатилган. Эҳтимол 1354 бўлиши мумкин,

чунки Исфохоний в. 1351, Тусий в. 1274. Бошқа маълумотга кўра в.735/1335.

5. Шамсиддин Муҳаммад ал-Хафрий (в.810/1407) Тусийнинг Тажридага ҳошия ёзган. У калом, мантиқ ва усул ал-фикҳ олими бўлган [19: 282].

6. Ал-Амир Абу ал-Маъолий (Садриддин Муҳаммад б. Иброҳим ал-Шерозий (828/1425–к. 903/1498 шиа файласуфларидан) Тажриднинг эски (Ал-Исфохоний) ва янги (Али Қушчи) шарҳларига (Араз ҳақидаги баҳслар бўлимига қадар) 2 та ҳошия ёзган [17: 343].

7. Ҳасан ал-Фанорийнинг (Чалабий б. Муҳаммадшоҳ б. Ҳамза ал-Румий ал-Ҳанафий Бадриддин в. 886/1481) ҳошиялари Саййид Шариф Журжонийнинг Тажрид шарҳига ёзилган [19: 213].

8. Ал-Хаёлийнинг (Шамсиддин Аҳмад б. Мусо ал-Ҳанафий в. (870) 886/1481) ҳошияси Тажриднинг шарҳига ёзилган. У калом, усул, фикҳ ва тасаввуф олими бўлган [16: 344].

9. Ҳасан ал-Сомуний (Муҳйиддин Муҳаммад б. Ҳасан б. Абдуссомад ал-Румий ал-Ҳанафий в. 891/1486) (ал-Самсуний 910) [22: 44] ҳошияси Саййид Шариф Журжонийнинг Тажрид шарҳи ҳошиясига ёзилган. У калом, усул, фикҳ ва тасаввуф олими бўлган [16: 94].

10. Муҳаммад ал-Бардаъий (Муҳйиддин Муҳаммад б. Муҳаммад б. Муҳаммад ал-Табризий ал-Ҳанафий в. 927/1561) ҳошияси Саййид Шариф Журжонийнинг Тажрид шарҳи ҳошиясига ёзилган. [16: 156].

11. Жалолиддин ал-Даввоний (Муҳаммад б. Асъад ал-Сиддиқий 830-918/1427-1512) Тажрид шарҳига “қадим” (Исфохонийга) ва “янги” (Али Қушчига) номли 2 та ҳошия ёзган. [2: 133-134] “Қадимги ҳошия” нинг бир қўлёзма нусхаси Техрон миллий кутубхонасида (№1577/А-Калом) мавжуд. [24: 70] “Янги ҳошия” нинг бир қўлёзма нусхаси Британиядаги Гарвард университети кутубхонасида (№ OL 22800.10.5F / 1966 й.) ва электрон нусхаси қўлимизда ҳам мавжуд.

“Даввоний форс тилида ҳам “Ҳошияти шарҳи Қушчи” номли ҳошия ёзган. У “Шарҳи Қушчи” номи билан учта китоб шаклида тасниф қилган, улар “Ҳошияту ажадду бар шарҳ тажрид Қушчи”, “Ҳошияту жаид бар шарҳ тажрид Қушчи”, “Ҳошияту қадим бар шарҳ тажрид Қушчи”. Ушбу учинчи ҳошия “Ажадду мавсум” номли китобнинг “Шарҳ тажрид” номли шарҳига ҳошиядир. “Муъжам ал-булдон”да қайд қилинишича, “Ҳошияту шарҳ Қушчи” Истанбулда нашр этилган.

Лекин бу нашр қилинган хошия юқоридаги учта хошиядан қайси бири эканлиги номаълумдир”.

12. Муҳаммад ал-Муғлавий (б. Маҳмуд ал-Вафой ал-Ҳанафий ал-Румий в. 940/1533) хошияси Саййид Шариф Журжонийнинг Тажрид шарҳи хошиясига ёзилган [19: 7].

13. Мирзожоннинг (Ҳабибуллоҳ ал-Шерозий в. 944/1537) хошияси Али Қушчининг Тажрид шарҳига ёзилган. Унинг иккита қўлёзма нусхаси Техрон миллий кутубхонасида (№1565, №1559/А-Калом) мавжуд [24: 55-60].

14. Ал-Ардабий (Ҳусайн б. Шарафиддин Абдулҳақ в.950/1543; Аҳмад б. Муҳаммад в.993/1585) хошияси Тажридга Али Қушчи томонидан ёзилган шарҳга Жалолиддин ал-Даввоний ёзган хошияга ёзилган. У ақлий ва нақлий илмларда моҳирлардан, шунингдек, математика, астрономия ва тиб илмларида машҳурлардан бўлган [17: 254].

15. Маҳдий ал-Шерозий (в. 957/1550) хошияси Тажрид шарҳига ёзилган. У машҳур мутафаккир ва муфассир бўлган [19: 28].

16. Тошкўпризоданинг (Асомиддин Абулхайр Аҳмад б. Мустафо б. Халил ал-Румий ал-Ҳанафий 901-962(8)/1495-1561) хошияси Саййид Шариф Журжонийнинг Тажрид шарҳи хошиясига китобнинг бошидан “Моҳият баҳслари” бўлимига қадар ёзилган. Унда Али Қушчи, Жалолиддин ал-Даввоний, Мирсадриддин ва Хатибзодаларнинг ҳам айтган сўзлари жамланган [16:352; 19: 177].

17. Шужоуддин ал-Румийнинг (Сулаймон в.972/1565, (Илос ал-Кусж 929) [22: 44] фақиҳ, мутакаллим, муфтий) хошияси Тажридга (хошиясига) ёзилган [19: 28].

18. Ҳусайн ал-Яздийнинг (Мулла Абдуллоҳ б. Шихобиддин в.981/1574 аллома, фозил, фақиҳ, мантиқ ва ақлий илмлар олими) хошияси Тажриднинг янги шарҳига Жалолиддин ал-Даввоний ёзган эски хошияга, шунингдек, Тажриднинг шарҳидаги “Жавҳарлар баҳси” бобига ёзилган [14: 385-386].

19. Аҳмад ал-Қозизоданинг (Шамсиддин Аҳмад б. Маҳмуд ал-Адарнавий ал-Румий в. 988/1580 фақиҳ, муфти) хошияси Тажриднинг шарҳига ёзилган [19: 171].

20. Сибоҳийзода ал-Барусавийнинг (Муҳаммад б. Али в.997/1589) хошияси Саййид Шариф Журжонийнинг Тажрид шарҳига ёзилган [19: 12].

21. Садриддин ал-Шерозийнинг (Муҳаммад б. Иброҳим в. 1050/1640 файласуф) хошияси [19: 203]

Насриддин Тусийнинг Тажридига Али Қушчи ёзган шарҳига, ундаги эътирозларга жавобан ёзилган. Бу Жалолиддин ал-Даввонийнинг янги хошиясига раддия тарзида ёзилган иккинчи хошия ҳамдир. Шерозийнинг Тажрид матнига бошқа хошияси ҳам борлигини Оға Бўзўрг “ал-Зариъа” асарида келтиради [15: 45].

22. Фаҳриддин ал-Астрободийнинг (Муҳаммад б. Ҳусайн ал-Ҳусайний ал-Самокий) хошияси Али Қушчи шарҳидаги “Учинчи мақсад” бобига ёзилган. Унинг бир нусхаси Дор ал-кутуб ал-мисрияда (Б-19909) ва яна бир нусхаси Техрон миллий кутубхонасида (А-1193) мавжуд [24: 181].

23. Ал-Лоҳижийнинг (в. 1072/1661) хошияси Тажриднинг Илоҳиёт бобига ёзилган шарҳга Шамсиддин Муҳаммад ал-Хафрий томонидан ёзилган хошияга ёзилган [17: 296].

24. Ал-Ҳусайн ал-Хавонсорий (б. Жамолиддин Муҳаммад б. ал-Ҳусайн 1016/1606–1098/1688) Жалолиддин ал-Даввонийнинг эски хошиясига иккита хошия ёзган [17: 287].

25. Ал-Ҳусайн б. Иброҳим ал-Танқобанийнинг хошияси ал-Хафрийнинг хошиясига ёзилган [17: 255].

26. Ал-Мавла ал-Жийлоний (в. 1134/1761) хошияси [30: 88]. Жаъфар ал-Астрободийнинг (ал-Мавло Муҳаммад в. 1263/1846) хошияси [30: 88].

27. Боқир ал-Нажафийнинг (Муҳаммад б. Муозиддин ал-Ҳусайний ал-Ризавий) хошияси Тажридга Жалолиддин ал-Даввоний томонидан ёзилган эски хошиясига битилган [17: 47].

28. Али Қушчи шарҳига ёзилган муаллифи номаълум хошия. Шоҳ Сулаймон ал-Сафавий (х. 1077–1106) замонида ёзилгани маълум. Унинг бир нусхаси Дор ал-кутуб ал-мисриядаги мажмуа (Б-19118 рақамли) таркибида (186–345-саҳифларида) мавжуд.

29. Али Қушчи шарҳига ёзилган муаллифи номаълум хошия. Унинг бир нусхаси (Қ-135 рақамли) Дор ал-кутуб ал-мисрияда мавжуд.

30. Ал-Исфаҳонийнинг шарҳига ёзилган муаллифи номаълум хошия. Унинг бир нусхаси (Х-12, А-543 рақамли) Танто шаҳридаги ал-Аҳмадий масжидада мавжуд.

31. Самарқандийнинг шарҳига ёзилган муаллифи номаълум хошия. Унинг бир нусхаси (Ҳ-369 рақамли) Искандария кутубхонасида мавжуд.

32. Тажрид хошиясига ёзилган қўйидаги 15 та хошиянинг фақат муаллифларигина маълум [22: 44]. Хатибзода Муҳаммад б. Иброҳим (в. 901/1495), Синониддин Юсуф Ажам Синон, Ибн ал-Муид,

Аҳмад ал-Толиший ал-Жилий, Мухйиддин б. Мухаммад б. Қосим (в. 904х.), Хусомиддин Хусайн б. Абдурахмон ал-Токадий (в. 926х.), Али б. Амруллох б. ал-Ҳанойй (в. 979х.), Абдурахмон Ғазолийзода, Ҳизр б. Абдулкарим (в. 999х.), Сулаймон б. Мансур Тусийнинг шайхи, Шох Мухаммад б. Ҳарам (в. 978х.), Мухйиддин Аҳмад б. Иброҳим ал-Нуҳас ал-Димашқий, Абдулгани б. Амиршоҳ б. Маҳмуд (в. 991х.), Мухаммад Сипоҳийзода (в. 997х.), Мухаммад б. Абдулкарим Зулфиникор (в. 964х.) [8: 347].

Шунингдек, таълиқот (қўшимча, илова) асарлардан иккитаси Боқир Журайбийга (Оға Мухаммад Али б. Мухаммад ал-Ҳазор 1188/1767–1245/1832) тегишли. Уларнинг бири “Таълиқ ала ал-Шаворик вал-Тажрид” (Шаворик ва Тажридга қўшимча) деб, иккинчиси “Ма ятааллак бил-Тажрид мин ал-шуруҳ вал-ҳавоший” (Тажриднинг шарҳлари ва ҳошияларга қўшимча) деб номланган.

Тажридга Али Қушчи шарҳининг 13 та нусхаси ва унга ёзилган ҳошияларнинг 2 таси жами 15 та нусха Ўзбекистондаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик қўлёзмалар институтида сақланиши у ердаги каталогда қайд этилган.

Таҳлил

Мазкур нусхалар ҳақидаги маълумотлар шундан далолат берадики, бугунга қадар Тажриднинг 4 та нусхаси сақланиб қолган, 2 таси нашр қилинган. Унга ёзилган 15 номдаги шарҳларнинг жами 45 та нусхаси сақланган, уларнинг энг кўпи 39 таси Али Қушчи шарҳининг нусхалари, 5 тасининг жами 10 та нашри қилинган. 53 та ҳошиянинг 8 таси Али Қушчининг, 23 таси Журжонийнинг шарҳига ёзилган, ҳошияларнинг 10 та нусхаси сақланиб қолган. Яна 2 та таълиқотнинг эса фақат муаллифлари ва номлари маълум ҳолос.

Тажрид аслида шиалик мазҳаби ақидалари асосида ёзилган бўлса-да, унга суннийлик мазҳабларидаги олимлар томонидан 4 та шарҳ ва 8 та ҳошия ёзилган. Бу эса асарнинг турли мазҳаб вакиллари учун ҳам муҳим аҳамиятга молик бўлганини ва ноёб ҳодиса эканини кўрсатади. Чунки, кўпчилик асарлар, асосан, муайян бир мазҳаб доирасида ёзилиши маълум.

Шунингдек, бир асарда бир вақтнинг ўзида ҳам фалсафий, ҳам ақидавий масалалар ёнма-ён таҳлил қилиниши муаллифларнинг ҳам диний, ҳам дунёвий илмлар соҳасида қомусий олимлар бўлганидан далолат беради. Дарҳақиқат, Тусийнинг ҳам, Али Қушчининг ҳам аниқ, табиий ва ижтимоий фанларга оид асарлари машҳур бўлган ҳамда соҳа мутахассислари орасида таҳсинга сазовор

бўлган. Кўпчилик шорихларнинг ҳам илмий соҳалари ўхшашлигини кўриш мумкин. Улардан энг машҳурларидан бири бўлган Даввоний фикҳ ва калом билан бир қаторда фалсафа, мантиқ, ахлоқшунослик, риёзиёт ва геометрия соҳалари бўйича ҳам рисоалар ёзган [31].

Хулоса

Тажрид XIII асрда (660/1262) араб тилида ёзиб тугатилган бўлса, кўп ўтмай унга араб ва форс тилларида шарҳлар, ҳошия ҳамда таълиқотлар ёзилди. Жумладан, илк бора 14-асрда 6 та, 15-асрда 17 та (Али Қушчи шарҳи энг кўп нусхаси ҳозиргача сақланган ва 3 марта нашр қилинган), 16-асрда 18 та, 17-асрда 6 та, 18-асрда 2 та, 19-асрда 4 та. Шунингдек, 19–20-асрларда 1996, 2002 й. Искандарияда, 1886, 1890 й. Ҳиндистонда, 1988, 1998 й. Байрутда, 1951, 1968, 2003, 2012 й. Қумда, 2012 й. Кувайтда, 1880 й. Табризда, 1961 й. Нажафда, Истанбулда (йили номаълум) жами 8 та давлатда 14 марта нашр этилган.

Тажриднинг ҳали таркибий мазмунига кирмай туриб ҳам унинг аҳамиятига замон ва макон нуктаи назаридан баҳо берадиган бўлсак, асарга ҳар даврда кўпчилик олимларнинг мурожаат қилгани, унинг тарихий-хронологик ва географик жиҳатдан ҳам қамрови салмоқли экани маълум бўлади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ:

1. Abbas, Muhammad Hasan Sulaymon (1996). “Tajrid al-aqid”. *Dor al-ma`rifa al-jome`iya nashriyoti*, 1996.
2. Abdulloh Iyd Rovas (1961). *Tarix al-nur al-sofir an axbor al-qorn al-a`shir*. 1961.
3. Alizoda, Akbar Asad (1968). “Shavoriq” ning tanqidiy nashri. *Qum*. 1968.
4. Alyan, Sarkis Yusuf (1922). *Mu`jam al-matbuot al-arabiya*. *Nur xayriya*, 1922.
5. Aydin, Cengiz (1989). *TDV İslâm Ansiklopedisi*. *İstanbul*. 1989 y. 2-jild.
6. Brockelmann, Carl (1938). *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)*. -Leiden, 1938.
7. Carlo, Nallino Alfonso (1911). *Arabian astronomy: its history during the medieval times*. 1911.
8. Çelebi, Kâtip (1982). *Keşfü`z-zunûn an esâmi`l-kütübi ve`l-fünûn*, *Beyrut*, 1402/1982.
9. Cengiz, Aydin (1989). *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1989 y., 2-jild, 1989.
10. Davvoni, Jaloliddin (h.1365) “Ali Qushchining Tajrid sharhiga hoshiya” *Britaniyadagi Garvard universiteti kutubxonasi*, № OL 22800.10.5F, 1966.
11. Kâtip, Çelebi (1982). *Keşfü`z-zunûn an esâmi`l-kütübi ve`l-fünûn*, *Beyrut*, 1402/1982.

12. Nallino, Carlo Alfonso (1911). *Arabian astronomy: its history during the medieval times*. Rome. 1911.
13. Nurmuhamedov, Davron (2018). <http://davron28.fikr.uz/> <http://fikr.uz/blog/>
14. Ja'far Boqir Oli Mahbuba (1986,2008). *Moziy al-Najaf va hoziruha*. -Dor al-azvo, 1986,2008.
15. Ja'far Oli Yasin (1978). "al-Faylasuf al-Sheroziy, manshurot, a'vidot". Hoshiya. Bayrut. 1978.
16. Ibn Imod Hanbaliy (1979). *Shazarot al-zahab fi axbor min zahab*. Dor al-masira. -Bayrut. 1979.
17. Ne'mat, Abdulloh (1987). *Falosifa al-shi'a hayatuhum va orouhum*. Dor al-fikr, Bayrut, 1987.
18. Oli Yasin, Ja'far (1978). "al-Faylasuf al-Sheroziy, manshurot, a'vidot". Hoshiya. Bayrut, 1978.
19. Rizo, Umar (1957). *Mu'jam al-muallifin*. Dor ihyo al-turos al-arabiy. Bayrut. 1957.
20. Sayyid Abdulloh Anvar (h.1357). *Fihrist nusax xatti ketobxonei melliy*. -Tehron, h.1357.
21. Sarkis, Yusuf Alyan (1922). *Mu'jam al-matbuot al-arabiya*. -Nur xayriya, 1922.
22. Soysal, Mehmet Fatih (2014). "Ali Kuşçu'nun Şerhu Tecridi'l-Kelâm'ndan usûl-i selâse konularının tahkiki ve ilâhiyat meselelerinin tahlili." Doktorlik (PhD) dissertasiyasi. İstanbul, 2014.
23. Sobir Abduh Abu Zayd (2002). "Sharh al-Qushjiy ala tajrid al-aqid lit-Tusiy / Mabhas al-ilohiyot". Misr, Iskandariya. Dar al-vafo li dunyo al-Tabo'a val-nashr. 2002.
24. Tehron milliy kutubxonasida qo'lyozma nusxalar fehrest'i. 1990.
25. Toshko'prizoda (1975). *Al-Shaqoiq al-nu'maniyya fi ulamai al-davla al-'usmaniya*. Dor al-kitab al-arabiy. -Bayrut, 1975.
26. Toshko'prizoda (1985). *Miftah al-saadat va misbah al-siyadat*. Dor al-kutub al-ilmiyya. -Bayrut, 1985.
27. Tusiy, Nasiruddin (h.1090) "Qirol Saud universiteti" kutubxonasi, 3957-raqamli nusxa. h.1090.
28. Xalifa, Hoji (1941). *Kashf al-zunun*, Maktaba al-musanna. -Bag'dod, 1941.
29. Xavonsoriy (1991). *Ravzot al-jannot fi ahvol al-ulamo va al-sodot*. -al-Dor al-islomiya, -Bayrut, 1991.
30. Shaybiy, Komil Mustafo (1982). *Al-Niza'ot al-sufiya al-tashi'*. Hoshiya. -Dor al-Andalus. -Bayrut, 1982.
31. Makhsudov, Davronbek (2019) "Muslim world scientists of the temurids period," *The Light of Islam: Vol.2019:Iss.3,Article 4*. <https://uzjournals.edu.uz/iaau/vol2019/iss3/4>
32. Tohirov, Jahongir (2020) "Authentic approach to secularism and religiosity: example of Mirza Ulugbek and Ali Kushchi," *The Light of Islam: Vol. 2020 : Iss. 2 , Article 18*. <https://uzjournals.edu.uz/iaau/vol2020/iss2/18>
33. Alloqulov, A. (2020). Role of Nasafi's "Aqid" in the struggle against ideas of modern fanatical movements. *The Light of Islam*, 2020(1), 4-9.
34. Okilov, Saidmukhtor (2019) "Disclaimer of mistakes in the scientific heritage of Abu-l-Mu'in Nasafi in dogma issues (based on the work of «Bakhr al-kalam»)," *The Light of Islam: Vol. 2019 : Iss. 4 , Article 1*. <https://uzjournals.edu.uz/iaau/vol2019/iss4/1>
35. Sobirov J.,p (2020). *International Relations Between Turkic Speaking States*. *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 2(12), 144-149. <https://doi.org/10.37547/tajpslc/Volume02Issue12-22>

